

Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

NOVINE U SPECIJALNOJ EDUKACIJI I REHABILITACIJI

Tematski zbornik radova

Godišnja prezentacija rezultata naučno-istraživačkih projekata

Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

koje finansira

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

(2011-2014)

Beograd, 2013

NOVINE U SPECIJALNOJ EDUKACIJI I REHABILITACIJI
Tematski zbornik radova

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
11000 Beograd, Visokog Stevana 2
www.fasper.bg.ac.rs

Za izdavača:

Prof. dr Jasmina Kovačević

Urednik:

Prof. dr Milica Gligorović

Štampa:

Planeta print

Tiraž:

200

ISBN

978-86-6203-044-3

PRODUKCIJA I RAZUMEVANJE KLITIČKIH ZAMENICA KOD DECE SA RAZVOJNIM JEZIČKIM POREMEĆAJEM: PRELIMINARNI IZVEŠTAJ

Nadežda Krstić²², Mile Vuković

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Desetero dece sa razvojnim jezičkim poremećajem (RJP) i ujednačena grupa dece tipičnog razvoja uzrasta 4;8 do 8;7 godina učestvovali su u ispitivanju zadatkom produkcije objektnih klitičkih zamenica i TROGom, adaptiranim za srpski jezik, sa logikom da bi ova morfosintaktička forma mogla biti posebno vulnerabilna u srpskom, kao što to pokazuje prethodna evidencija kroslingvističkih istraživanja u drugim jezicima.

Preliminarna analiza sugerise relativnu vulnerabilnost i klitičke produkcije i razumevanja kod RJP, ali takođe i obilje drugačijih teškoća u snalaženju sa maternjim jezikom. U ovoj fazi istraživanja, fokus diskusije zadržan je na metodološkim prednostima i nedostacima odabranih postupaka, kao i na koracima koje je potrebno preduzeti u daljoj analizi, na proširenom uzorku.

Ključne reči: razvojni (specifični) jezički poremećaj/razvojna disfazija, tipičan jezički razvoj, klitička produkcija, razumevanje

UVOD

Šta najbolje karakteriše govor dece sa razvojnim jezičkim poremećajem (RJP)²³? Ovo pitanje se nalazi u žiži istraživačkog rada na fenomenu SLI već

²² E-mail: nadezda.krstic@f.bg.ac.rs; ndzdkrstic@gmail.com

²³ Za teškoće dece čiji govorni razvoj konstantno zaostaje za očekivanjima uprkos normalnoj inteligenciji, spoljnoj stimulaciji i generalno urednim neurološkim nalazom (kod nas, tradicionalno, označavane kao 'razvojna disfazija') od kraja osamdesetih u literaturi se uvrežio naziv 'specifični jezički poremećaj' (*specific language impairment*, ili *SLI*). S

decenijama, podjednako zbog očekivanja da može ukazati na – još uvek nepobitno neutvrđen – uzrok i izvor smetnji koje se kod ove dece javljaju, koliko i zbog racionalnog uverenja da bi odgovor mogao potpomoći praktični rad na njihovom otkrivanju i tretmanu.

Među hipotezama o suštinskoj prirodi razvojne disfazije jedan deo pažnje koncentrisan je na debatu u kojoj je pretpostavka o poremećaju opštih, domen-specifičnih kognitivnih i perceptivnih procesa neophodnih za ovladavanje jezikom ali i drugim kognitivnim sposobnostima (na primer, Leonard, 1998; Tomasello, 2003) suprotstavljena ‘domen-specifičnoj’ – da je bazični deficit, ovde, inherentan jezičkim reprezentacijama *per se*, odnosno, samoj jezičkoj strukturi (na primer, Rice, 2003; Wexler, 1998). Prema zastupnicima prve, poremećaji govora koje vidimo kod SLI mogu se u potpunosti objasniti ograničenjima u funkcionisanju nekog od opštih kognitivnih mehanizama, na primer, percepcije, brzine obrade podataka (vreme reakcije) ili opsega kratkoročne/radne memorije, registrovanim u ovoj populaciji (na primer, Bishop, 1997; Archibald & Gathercole, 2006; Leonard, 1998; Tallal et al., 1996; Marton & Schwartz, 2003). Očekivanje je da će ovakva ograničenja uticati na procese diskriminacije i skladištenja govornog inputa, kao i rezultirajuću sposobnost upotrebe odgovarajućih struktura/reprezentacija u verbalnoj produkciji. Zagovornici druge, pak, smatraju da je SLI zasnovan na slabosti određenog(ih) isključivo jezičkog mehanizma, odnosno, te da se unutar samog jezičkog sistema – njegovih jedinica i pravila kombinovanja – nalaze limiti koji će definisati ne samo karakteristike nezrelog govora deteta tipičnog razvoja i opšti obrazac sazrevanja, već i način na koji će, ili neće, dete sa specifičnim razvojnim poremećajem ovladati pravilima izgradnje određenih gramatičkih struktura. Drugim rečima, oni uzrok poremećaja traže

obzirom da ovaj naziv implicira, u stvarnosti pre izuzetnu nego regularnu, limitiranost smetnji na domen jezika, radije – i namerno - biramo da ih označimo kao 'razvojni jezički poremećaj', te će se u ovom tekstu sve tri spomenute odrednice pojavljivati kao sinonimi.

prvenstveno u morfosinaktičkoj složenosti ciljne jezičke forme (Marshall & van der Lely, 2007; Bottari et al., 2001; Clahsen et al., 1997; Jakubowicz & Nash, 2001).

Ideja da su morfosintaktičke teškoće značajna komponenta specifičnog jezičkog poremećaja nije sporna i obilato je verifikovana empirijskim podacima, bez obzira na to kojim jezikom dete govori. Generalno, SLI se smatra poremećajem koji obuhvata mnoštvo gramatičkih teškoća, između ostalog, sa infleksionim markerima, kopulama i zamenicama, upitnim *Wh-* formama i drugim (Bishop, 1994). Ipak, kod dece sa razvojnom disfazijom koja govore različite jezike, postoje i razlike po tome koje se strukture pokazuju kao izrazito ranjive ili malo vulnerabilne na poremećaj. Na primer, u glagolskoj infleksiji, deca sa SLI u engleskom govornom području su posebno sklona da izostavljaju morfem *-ed* u regularnom prošlom vremenu, kao i infleksionu oznaku *-s* za treće lice jednine (Leonard, 1998), u italijanskom je problem treće lice množine (Bortolini et al., 2006), a u francuskom pomoćni glagol *a* u trećem licu prošlog vremena (Jakubowicz & Nash, 2001). Ali, u italijanskom, španskom, kao i grčkom, teškoće koje se javljaju u korišćenju zamenica, najpre onih na poziciji objekta – u ovim jezicima u principu nenaglašenih, klitičkih formi – proporcionalno su izrazitije (Bosch & Serra, 1997; Bottari et al., 2001), dok su pogreške u markiranju vremena znatno blaže no u engleskom (Clahsen & Dalalakis, 1999; Restrepo, 1995). Isto se beleži i za francuski (na primer, Jakubovitz et al., 1998), do te mere da deca sa SLI ovog govornog područja ispuštaju klitičke objekte čak i nakon polaska u školu (Hamann, 2003; Chillier, 2001). Na osnovu ovakvih podataka, za francuski, kao i grčki, pretpostavljeno je da bi nedostatak klitičke produkcije mogao biti klinički marker poremećaja (Jakubowicz & Rigaut, 2000; Paradis, Crago & Geneese, 2004; Stavrakaki & van der Lely, 2010; Tsimpli & Stavrakaki, 1999), na isti način na koji je to, prethodno, pretpostavljeno za detektovane pogreške glagolske infleksije u engleskom jeziku (Bedore & Leonard, 1998; Rice & Wexler, 1996).

Istraživanja morfosintaktičkih karakteristika govora dece sa razvojnim jezičkim poremećajem čiji je prvi jezik srpski još uvek se teško nalaze u literaturi. Borota i Kašić su u slobodnoj produkciji desetoro disfazičnih trogodišnjaka i četvorogodišnjaka registrovale čak devetnaest tipova negramatičkih grešaka, među kojima su, na osnovu sporadične pojave tipa u uzrasno izjednačenoj kontrolnoj grupi dece tipičnog sazrevanja, pokušale da razdvoje one koji bi mogli biti indikatori patološkog jezičkog razvoja od onih koji su odraz razvojnog stadijuma u ovladavanju maternjim jezikom (Borota, 2003; Kašić & Borota, 2003). U pretrazi literature na ovu temu pojavljuje se starije istraživanje sa SLI govornicima hrvatskog, jezika koji je strukturno i leksički najbliži srpskom, u kome su se deca sa razvojnom disfazijom pokazala kao znatno neuspešnija od vršnjaka tipičnog razvoja na dve ispitivane jezičke varijable: pri formiranju plurala/duala i detekciji neispravnih infleksija (Ljubešić & Kovačević, 1992). U skorijem istraživanju sa monolingvalnom decom čiji je maternji jezik srpski, Vuković i Stojanović (2011) su poredili narative dobijene zadatkom generisanja priče na vizuelni stimulus (set od četiri međusobno povezane strip-slike, prema Vladisavljević, 1997) tridesetoro dece sa razvojnim jezičkim poremećajem stare između 48 i 83 meseca sa, po uzrastu i opštoj sposobnosti izjednačenom, podjednakom grupom dece tipičnog razvoja. Analiza dobijenog materijala je bila posebno fokusirana na korišćenje pomoćnih glagola (glagoloskih klitika), klitičke zamenice 'se' i devijantnih iskaza (neprihvatljiva sintaksička ili semantička struktura iskaza). Iako podaci nisu pokazali neke od očekivanih razlika između grupa u ukupnoj produkciji – na primer, ni u srednjoj dužini iskaza, niti u ukupnom broju klauza i supklauza – one su bile izrazite u svakoj od tri ciljane kategorije problema, što se naročito odnosilo na omisije klitičkih formi iz iskaza u kojima su obavezne (na primer, ispuštanje pomoćnog glagola pri korišćenju perfekta). Štaviše, proporcija omisija pomoćnog glagola i klitika nije se smanjivala niti sa porastom uzrasta dece sa RJP.

Da li se iz prethodne studije ekstrahovana pretpostavka o fragilnosti klitika kod razvojne disfazije u srpskom može ‘proširiti’ i na forme koje ovim istraživanjem nisu bile obuhvaćene? Klitičke zamenice na poziciji objekta pokazale su se kao poseban problem kod SLI u brojnim jezicima (na primer, romanskim), vulnerabilne i kod tipičnog i kod atipičnog jezičkog razvoja, a prema nekim studijama – na primer u grčkom – bar podjednako pogađajući razumevanje koliko i produkciju (Stavrakaki & van der Lely, 2010). Njihova naročita vulnerabilnost dobija objašnjenje u okviru i domen-nespecifičnih i domen-specifičnih teorijskih modela SLI, bilo stoga što je očekivano da će klitike, kao kratki, nenaglašeni i u drugom smislu neistaknuti morfemi, deci sa razvojnom disfazijom biti teške za percipiranje i formiranje stabilnih reprezentacija, bilo zbog toga što se smatraju kompleksnim reprezentacijama unutar jezičke strukture, čije formiranje zahteva primenu složenih operacija u jezgrenim računskim komponentama gramatike.

U srpskom jeziku, klitičke zameničke u funkciji direktnog/pravog objekta (akuzativne klitike), kao i drugi nenaglašeni oblici ličnih zamenica, ubrajaju se u enklitike - reči koje se, ne posedujući sopstveni akcenat, izgovaraju zajedno sa akcentovanom reči iza koje stoje (Stanojčić i Popović, 2008). U jeziku koga karakteriše relativno slobodan red reči (sintaktičkih jedinica) i za razliku od svojih naglašanih, punih oblika²⁴, enklitike u srpskom se odlikuju naročitim raspoređivanjem, odnosno, postoji niz ograničenja kojima se definiše njihov položaj (ibid.), tako da tipično zauzimaju drugo po redu mesto u rečenici (takozvana ‘P2’ pozicija)²⁵. Kada u rečenici ima više enklitika, one se raspoređuju u neprekinuti niz unutar koga je njihov redosled definisan sintaksičkim sistemom, tako da, na primer, dativska klitika uvek prethodi akuzativnoj, a zamenička

²⁴ Naglašene/pune/duge forme zamenica, isto kao i pune imeničke forme, gramatički podjednako ispravno možemo naći na početku, u sredini ili na kraju rečenice

²⁵ Ovakav položaj, kao i osnov raspoređivanja, karakterističan je samo za neke slovenske, ali ne i druge evropske jezike (videti, na primer, Cardinaletti i Starke, 1999)

glagolskoj (na primer: 'On mi ga je doneo'). Upravo ovo raspoređivanje klitika predstavlja najveći problem odraslim subjektima inih govornih područja koji uče srpski kao drugi jezik (Novaković, 2004).

Deca tipičnog razvoja čiji je maternji jezik srpski relativno rano uspeavaju, ne samo da odaberu adekvatni zamenički oblik (klitičku ili punu zamenicu) u zavisnosti od činioca vezanih za diskurs, već i da klitičku formu pravilno pozicioniraju (Ilic & Deen, 2003). Ilić i Deen su, analizom podataka prikupljenih konvezacijom (slobodna produkcija) sa troje monolingvalnih trogodišnjaka, dokumentovali ispravno raspoređivanje u skoro svim slučajevima (123/125) upotrebe klitičke objekt-zamenice, dok su u dodatnom zadatku elicirane ('izmamljene') produkcije sa delom istim subjektima i istog uzrasta greške bile izuzetno retke (ispod 6% kod dvoje i potpuno odsustvo omisija kod jednog deteta). Ipak u skorijem uporednom istraživanju produkcije zamenica petogodišnjaka tipičnog razvoja u 16 evropskih jezika, u kome je korišćen nešto složeniji zadatak elicitacije (Varlakosta et al., in press), u poduzorku srpske, kao i hrvatske dece zabeleženo je tek negde oko 80% paradigmatskog korišćenja objektnih klitika (77,7% i 79,6%, redom).

U postavljenim okvirima, cilj ovog rada je, jednostavno, pokušaj da se odgovori na sledeća sasvim opšta pitanja:

- U kojoj meri se sposobnost korišćenja objektnih klitika dece sa razvojnim jezičkim poremećajem razlikuje od iste sposobnosti vršnjaka tipičnog razvoja?
- Da li su njihove (očekivane) smetnje u produkciji praćene teškoćama razumevanja istih klitičkih formi?

- Da li se kod dece sa razvojnom disfazijom javljaju pogreške pri klitizaciji specifične u odnosu na one koje se (eventualno) pojavljuju kod dece tipičnog jezičkog razvoja?

METOD RADA

Učesnici

Ciljnu grupu je sačinjavalo desetero dece sa prethodno dijagnostikovanim razvojnim jezičkim poremećajem, uključenih u redovni logopedski tretman, šest devojčica i četiri dečaka, monolingvala, uzrasta između 4;8 i 6;7 godina. Komparativna grupa dece tipičnog razvoja obuhvatila je isti broj njihovih vršnjaka iz beogradskih vrtića, individualno izjednačenih sa decom ciljne grupe po polu, starosti u mesecima i obrazovnom statusu roditelja. Normalna inteligencija disfazične dece verifikovana je, u zavisnosti od uzrasta, neverbalnim suptestovima WISCa, REVISKa, McCarthy skala dečijeg razvoja ili Ravenovim progresivnim matricama. Intelektualne sposobnosti dece iz vrtića nisu proveravane, ali su očekivan jezički razvoj i odsustvo značajnijih razvojnih problema bili potvrđeni odgovorima roditelja na kratak anamnestički upitnik koji je pratio saglasnost za učešće u ispitivanju, a uzrasno adekvatna bihevioralna i socioemocionalna adaptacija – intervjuom sa vaspitačima.

Razvojni jezički poremećaj u ciljnoj grupi dijagnostikovao je u različitim specijalizovanim ustanovama, kroz standardni logopedski dijagnostički postupak koji podrazumeva, pored kliničke evaluacije, primenu seta logopedskih i razvojnih tehnika čija je upotreba u ove svrhe široko prihvaćena u Srbiji: Skala za procenu komunikacijskih sposobnosti dece od ranog detinjstva do pete godine života (Anderson, Miles, and Matheney, 1963), Razvojna mapa (Ivić et al., 2004), Test diskriminacije fonema (Kostić, Vladislavljević & Popović, 1983), Test artikulacije i

Test rečnika (Vasić, 1991) i Gramatika mališana (Vladisavljević, 1983), dok su podatke o opštoj sposobnosti obezbedili saradnici psiholozi (u svim slučajevima, ‘neverbalni’ skor>85). Deca sa neurološkim, senzornim i fizičkim poremećajima, kao ni ona sa ozbiljnijim emocionalnim smetnjama nisu uključivana u ovu grupu.

Postupak

Klitička produkcija ispitivana je postupkom koji su dizajnirali Varlakosta i saradnici kao jedinstven metod za testiranje akvizicije zameničkih objekata u trećem licu jednine za veći broj evropskih jezika, ca ciljem da on posluži kao osnov za direktnu komparaciju između jezika u kojima se zamenice izražavaju na različite načine (Varlakosta et al., in press). U zadatku se koristi slika i pitanje koje sadrži *zato što*- klauzu kao ‘okidač’ za korišćenje zamenice – kontekst koji, u principu, snažno favorizuje upotrebu zamenice – u srpskom, njene klitičke forme (ibid.). Slike sadrže situacije u kojima jedan lik/osoba vrši određenu radnju na drugom liku ili objektu, a podrazmevajući, u verbalnom delu postavke zadatka, korišćenje snažno tranzitornih glagola. Za svaki zadatak, ispitivač detetu opisuje sliku rečima i nakon toga postavlja pitanje *zašto?* Na primer: *Ispitivač*: ‘Mama češlja devojčicu i devojčica je lepa. Zašto je devojčica lepa? Devojčica je lepa...’ *Očekivani odgovor*: ‘...*zato što je mama češlja.*’

Postupak sadrži 12 test-zadataka, a prethode im tri zadatka za vežbu u kojima ispitivač detetu nudi ciljnu odgovor ako ga nije spontano produkovalo, ali se van toga ne interveniše, niti se takav *feed-back* nudi kasnije tokom testiranja. Između svaka dva test-ajtema nalazi se umetnuti zadatak koji ne zahteva zamenicu u odgovoru. Odgovori su snimani i ortografski transkribovani. Ocenjuje se da li je dete produkovalo ciljnu klitičku formu (klitičku zamenicu u trećem licu jednine), ali i nekoliko alternativnih kategorija: korišćenje pune imeničke forme, odsustvo ikakvog direktnog objekta (omisija), pogrešno raspoređivanje klitike, korišćenje

pune zameničke forme, kao i produkcija nekog inog tipa neparadigmatskog odgovora. Dodatno je ocenjivan nedostatak slaganja argumenata - po vremenu (polovina svih zadataka je u prošlom) i po rodu (u šest zadataka zahtevana klitika je u ženskom rodu, u pet u muškom, u jednom – u srednjem) i omisije glagolske klitike u prošlom vremenu. Ovakvo ocenjivanje uglavnom prati kategorizaciju grešaka formulisanu originalnim eksperimentom Varlakoste i saradnika, uz manje alteracije nastale prilagođavanjem nalazu pilot uzorka dece tipičnog razvoja čiji je maternji jezik srpski.

Razumevanje je proveravano analizom dečijeg postignuća na zadacima TROGa koji sadrže objektivne zameničke klitike u trećem licu jednine ili množine. TROG – Test razumevanja gramatike (Bishop, 1989) je uveden u ovo istraživanje kao dopuna redovnom dijagnostičkom postupku, sa ciljem da se isproba/proveri njegova dijagnostička vrednost u radu sa disfazičnom decom. U pitanju je kompozitna tehnika kojom se razumevanje različitih gramatičkih kontrasta proverava zadacima višestrukog izbora – ispitanik treba da pokaže jednu od četiri ponuđene slike, onu koja odgovara izgovorenoj rečenici. Korišćena je forma koja je prethodno adaptirana za srpski jezik i proverena na uzorku od 335 ispitanika uzrasta 4-7 godina urednog jezičkog razvoja (Anđelković et al., 2007). Adaptacija je podrazumevala uvođenje nekih od gramatičkih kontrasta prepoznatih kao karakterističnih za srpski, morfološki znatno složeniji od jezika originalne verzije testa. U ovoj verziji, test sadrži 88 zadataka raspoređenih u 22 bloka; ukupno postignuće ocenjuje se, kao u originalnoj verziji, po broju uspešno savladanih blokova (detaljnije u Anđelković et al., 2007).

Odvojeno od ukupnog uspeha na TROG, analizirana je uspešnost na zadacima kojima se proverava razumevanje direktnog klitičkog objekta (4 zadatka). Ovo postignuće upoređivano je sa uspehom na zadacima usmerenim na gramatičke relacije prethodno prepoznate kao senzitivne na razvojni poremećaj,

kao što je to, na primer, nekanonički (reverzibilni) objekt-glagol-subjekt raspored u rečenici (videti, na primer, Krstić, Vidović i Vuković, 2011), ali i sa zadacima ciljanim na razumevanje pune zamenice u funkciji objekta. Dodatna osnova za ovakve komparacije proizašla je iz činjenice da su se ove grupe zadataka, pri proveru testa na uzorku predškolske dece tipičnog govornog razvoja, pokazale kao zahtevi približno slične težine.

Obrada podataka

S obzirom na mali ukupni broj ispitanika u ovoj fazi istraživanja, fokus je zadržan na deskriptivnoj i kvalitativnoj analizi dobijenih podataka. Na testu/eksperimentu produkcije podjednako su nas zanimali tipovi grešaka koji se javljaju kod dece sa razvojnim jezičkim poremećajem, koliko i oni kod njihovih vršnjaka tipičnog govornog razvoja. U analizi zadataka ciljanih na recepciju, bavili smo se, pre svega, proporcijom eventualnih (očekivanih) teškoća razumevanja klitičkih objektnih formi u odnosu na greške pri razumevanju nekih drugih gramatičkih relacija. Inicijalno planirana neparametrijska statistička obrada (test rangova za utvrđivanje značajnosti razlika između grupa za varijable eksperimenta klitičke produkcije i TROG/blokove, odnosno, χ^2 za frekvencije tačnih/pogrešnih odgovora na fokusiranim ajtemima TROGa) ostavljena je za kasniju fazu istraživanja, delom stoga što je planirano da se postupno obuhvati veći broj dece i uzrasta, a delom zato što prikazani podaci, čak i sa ovim brojem ispitanika, jasno sugerišu pravac i meru u kojoj se ispitivane varijable razlikuju ili ne.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Produkcija

Uspješnost na zadacima produkcije, izražena kroz broj upotreba akuzativne klitičke zamenice u trećem licu jednine ('klit3l.Sg'), kao i tipovi grešaka koji su se pojavljivali u odgovorima dece obe grupe, prikazani su u Tabeli 1. Treba obratiti pažnju na to da se neke od ovde izdvojenih kategorija međusobno isključuju, a druge ne. Ispuštanje direktnog objekta ('omisija'), upotreba pune imeničke ili zameničke forme ('imenica' ili 'zamenica'), upotreba alternativnih gramatičkih struktura ('drugo') i morfosintaksički nejasni odgovori ('dvosmisleni') podrazumevaju odsustvo paradigmatškog, što ne važi i za preostale tri kategorije (greške raspoređivanja, zamena roda klitike ili glagolskog vremena). Morfosintaktički 'status' kategorija, takođe, nije podjednak. Omisija i korišćenje pune imenice su negramatični, upotreba pune zamenice manje očekivana ali ne i neispravna, a u kategoriju 'drugo' svrstani su odgovori različitog tipa, ne neophodno gramatički (ali ni semantički!) korektni. U slučaju da je objektna klitika upotrebljena, to ne podrazumeva neophodno i njenu ispravnu upotrebu – može nedostajati slaganje sa argumentum koga zamenjuje po rodu ili može biti pogrešno raspoređena; zamena glagolskog vremena u rečenici je moguća, ali to ne čini rečenicu gramatički nekorektnom, mada može iskomplikovati ocenjivanje (pogledati kasnije).

Tabela 1 – Rezultati analize postignuća na zadatku produkcije, po ispitaniku, u grupi tipičnog jezičkog razvoja (TR) i grupi sa razvojnim jezičkim poremećajem (RJP)

	uzrast	pol	klit3l.Sg	omisija	imenica	puna zam.	drugo	gr.rasp.	zam.rod	zam.vreme	dvosmisleni
TR1	4;8	m	10	1	1	0	0	0	5	2	0
2	5;0	ž	10	0	1	0	1	0	0	0	0
3	5;4	m	12	0	0	0	0	0	0	0	0
4	5;6	ž	10	0	0	1	1	0	1	3	0

5	5;6	m	9	0	1	0	2	0	0	1	0
6	5;7	ž	9	0	2	1	0	0	0	1	0
7	6;1	m	10	0	1	1	0	0	0	2	0
8	6;1	ž	7	0	3	0	2	0	1	4	0
9	6;2	m	11	0	0	0	1	0	1	2	0
10	6;7	ž	12	0	0	0	0	0	0	0	0
		Σ	100	1	9	3	7	0	8	15	0
		%	83	0,8	7,5	2,5	5,8	0	6,6	12,5	0
RJP											
1	4;8	f	2	1	0	0	9	1?	0	0	0
2	5;0	m	4	0	0	0	8	0	0	0	0
3	5;4	f	3	2	4	0	0	0	2	2	3
4	5;6	m	1	0	10	0	1	0	0	0	0
5	5;6	f	1	1	1	0	8	1?	0	1	0
6*	5;7	f	1	1	0	0	10	1?	0	1	0
7	6;1	m	0	0	4	0	8	0	0	0	0
8*	6;1	f	2	4	1	0	5	0	0	0	0
9	6;2	m	3	0	1	0	8	0	0	0	0
10*	6;7	f	6	2	0	0	3	1	1	0	1
		Σ	23	11	21	0	60	4?	3	4	4
		%	19,1	9,2	17,5	0	50		2,5	3,3	3,3

*Sva deca u grupi RJP imaju dijagnozu F80.1, sem ispitanika označenih zvezdicom, dijagnostikovanih kao F80.1+F80.2

Deca tipičnog razvoja su ponudila ukupno 100/120 (83%) paradigmatičkih odgovora. U podacima se beleži nešto veća²⁶ zastupljenost pune imeničke forme na mestu očekivane klitike (7,5% ukupnih odgovora), ispuštanje obligatornog objekta samo u jednom jedinom slučaju. Sporadično, umesto klitike nalazimo odgovarajuću punu zameničku formu (2,5%) ili upotrebu alternativnih gramatičkih oblika (5,8%), u principu, kratkog pasiva. Deca su povremeno pravila greške u slaganju argumenata po rodu (ukupno 6,6% svih odgovora), eventualno nešto češće

²⁶ U pilot uzorku desetero odraslih sa kojima je izveden isti eksperiment, starosti između 25 i 75 godina (studenti, kolege ili prijatelji autora), zabeleženo je ukupno 2.5% upotrebe punih imeničkih formi (po jedna kod 3/10 ispitanika), što je, istovremeno, bilo i jedino registrovano odstupanje od paradigmatičkog odgovora. Očekivano je da bi u većem i starosno homogenijem (mlađem) uzorku odraslih, ovaj procenat bio još manji.

zamenjujući klitiku u ženskom rodu onom u muškom. Zamena glagolskog vremena, u nešto više od 10% slučajeva, odvijala se podjednako u oba pravca: iz sadašnjeg u prošlo i *vice versa*. Greške u klitičkom raspoređivanju u ovom uzorku nisu registrovane.

Kvantitativni pokazatelji dece sa razvojnim jezičkim poremećajima na ovim zadacima već na prvi pogled govore o izrazitom odstupanju od zabeleženog postignuća dece tipičnog razvoja. Paradigmatska upotreba klitičke zamenice prisutna je u tek nešto manje od 20% slučajeva, dok je korišćenje pune imenice na mestu očekivane klitike skoro podjednako (17,5%). U skoro svakom desetom odgovoru (obavezni) objekat u rečenici nedostaje (9,2%). Upotreba alternativnih sintaktičkih oblika se pojavljuje na praktično svakoj drugoj probi, a proporcija negramatičnih i semantički neispravnih formi unutar ove kategorije je približno podjednako visoka (oko 50%). Omisija klitičkog pomoćnog glagola, prvobitno van direktnih ciljeva planirane analize, pokazala se kao posebna kategorija kojoj bi bilo bitno posvetiti posebnu pažnju, obuhvatajući minimalno oko 15% svih negramatičnih odgovora. U ovakvim okvirima, homofonost objektivne klitike u ženskom rodu i pomoćnog glagola u prošlom vremenu (*je*), zajedno sa povremenim, sasvim gramatičkim, izostavljanjem tematskog subjekta, ne retko je dovodila do ozbiljnih teškoća u ocenjivanju podataka. U tom smislu, nevelik broj dvosmislenih odgovora registrovan u RJP uzorku i odsustvo takvih odgovora kod dece tipičnog razvoja mogli bi biti potcenjeni u odnosu na ono što ovi odgovori zaista i predstavljaju. Izvesnu ulogu ovde bi mogao imati i 'kontekst' u okviru koga se određen odgovor javlja, formiran ukupnim utiskom koji ostavljaju svi odgovori pojedinog deteta – kao što se može videti iz Tabele 1, i naročito u grupi RJP, deca koja daju manje paradigmatskih odgovora odlikuju se heterogenim 'stilom' u rešavanju zadatog problema (na primer, dok jedno dete 'ima tendenciju' da koristi pasiv, za drugo su 'karakteristične' pune imeničke forme). Tako, iako je ovde svaki

odgovor koji se pojavljuje u obliku koji odgovara adekvatnoj upotrebi klitičke zamenice (na primer: ‘...zato što je očesljala’) ocenjen kao paradigmatiski, kontekst-analiza podataka bi, u nekom sledećem koraku obrade, mogla bitno doprineti boljem razumevanju dobijene produkcije.

Još dve grupe potencijalnih pogrešaka u poduzorku RJP zaslužuju veću pažnju. Jednu predstavljaju greške zameničkog roda: njihova zastupljenost je, kada se posmatra u odnosu na broj produkovanih klitika a ne ukupan broj odgovora, bitno veća nego u grupi tipičnog razvoja (TR), odnosno, ‘raste’ na 13%; takođe, eventualno pogrešna upotrebe klitičke zamenice u ženskom rodu upliće se u već spomenute teškoće analize zapisa u kome se mešaju homofoni morfemi (u jednom slučaju, kod ocenjivanja ispitanika br.3 u RJP grupi, ovo je predstavljalo izuzetan problem). Drugo su (sem u izolovanom slučaju) upitnikom označene ‘pogreške’ u raspoređivanju klitika, pošto se odnose na raspored koji nije regularan u zavisnoj pod-klauzi, ali bi bio ispravan u zasebnoj rečenici. Ovo bi moglo sugerisati teškoće produkcije, ne toliko klitika samih, koliko složene rečenice. U ovom pravcu govore i neki drugi dobijeni podaci, ne isključujući ni slučajeve korišćenja pune imeničke fraze na mestu objekta. Nezavisno od toga, jedan broj zapisa odgovora koji nisu ni sadržavali klitike, kao i ‘drugih’ alternativnih odgovora (približno između 5 i 10% u grupi RJP), jasno je pokazivao greške u raspoređivanju sintaktičkih jedinica.

Razumevanje

Kao što je već prethodno navedeno, uspešnost na zadacima TROGa koji testiraju razumevanje klitičkih zamenica na poziciji objekta (*je, ga ih*; ukupno 4 ajtema) upoređena je sa postignućem u razumevanju reverzibilnog aktiva u rasporedu objekt-glagol-subjekt, od ranije prepoznatog kao fragilnog kod RJP, kao i sa razumevanjem, akcentom i sintaksički istaknutijih, punih zamenica (*nju, njih*). Kao osnova za procenu relativne zahtevnosti ovih gramatičkih formi, odabrali smo

reverzibilni aktiv u kanoničkom redosledu (subjekt-glagol-objekt) za koji se, (i) u ovom uzorku, ispostavilo da ne predstavlja problem deci tipičnog jezičkog razvoja na fokusiranom uzrastu (ovde, izolovana, jedna pogreška u grupi TR). Dobijeni podaci po ispitaniku za svaku od grupa prezentirani su u Tabeli 2.

Tabela 2 – Postignuće, po subjektu i po grupi, na odabranim ajtemima TROGa

	uzrast	pol	TROG(22)	SGO(4)	OGS(4)	zamS(4)	zamO(2)	klitO(4)
TR1	4;8	f	12	4	3	2	2	3
2	5;0	m	13	4	3	4	2	4
3	5;4	f	18	4	4	4	2	4
4	5;6	m	20	4	4	4	2	4
5	5;6	f	16	4	3	4	2	3
6	5;7	f	13	3	4	3	2	4
7	6;1	m	14	4	4	3	2	3
8	6;1	f	18	4	4	4	2	4
9	6;2	m	17	4	4	4	2	4
10	6;7	f	20	4	4	4	2	4
		Σ	(AS=16,1)	39	37	36	20	37
		%	(SD=2,96)	97,5	92,5	90	100	90
RJP1	4;8	f	5	1	2	0	0	2
2	5;0	m	11	2	2	3	2	3
3	5;4	f	5	1	3	4	2	2
4	5;6	m	13	4	4	3	2	2
5	5;6	f	8	1	3	4	1	3
6*	5;7	f	7	3	3	4	2	2
7	6;1	m	6	1	2	1	0	2
8*	6;1	f	3	2	1	1	1	3
9	6;2	m	9	4	3	3	2	2
10*	6;7	f	9	3	2	4	2	3
		Σ	(AS=7,6)	22	25	27	14	24
		%	(SD=3,03)	55	62,5	67,5	70	60

*Sva deca u grupi RJP imaju dijagnozu F80.1, sem ispitanika označenih zvezdicom, dijagnostikovanih kao F80.1+F80.2 Skraćenice: SGO – reverzibilni aktiv (raspored subjekt-glagol-objekt); OGS – reverzibilni aktiv u rasporedu objekt-glagol-subjekt; zamS – zamenica u funkciji subjekta; zamO – (puna) zamenica u funkciji objekta; klitO – klitička zamenica u funkciji objekta. U zagradi je naveden broj zadataka kojima je ispitivan dati gramatički kontrast.

U celini, deca tipičnog razvoja su uspešna na odabranim zadacima (90% ili više tačnih odgovora na svakoj od odabranih formi). Razumevanje neistaknutih klitičkih zamenica verovatno odražava tendenciju da bude nešto slabije od razumevanja punih zameničkih formi (90 vs. 100%), kao i manje uobičajen raspored subjekta i objekta u odnosu na tipičan (92,5 vs. 97,5%). Greške u ispravnoj interpretaciji situacija u kojima je agent determinisan zamenicom na poziciji subjekta u principu proizilaze iz pogrešnog markiranja roda ili broja (*on-ona, ona-oni*). U celini, razumevanje zamenica, odnosno, sposobnost dece da na njih prenesu značenje reči na koje upućuju, dobro je i ne razlikuje se od uspešnosti na zadatku u kome su konstituentne jedinice pune imeničke forme.

Kod dece sa RJP uspešnost na svim ciljnim zadacima 'pada' daleko od dece TR, te se, u ukupnom poduzorku, dobija tek između 60 i 70% tačnih odgovora. Iako su u najvećem broju slučajeva greške kod sva tri tipa zadataka fokusiranih na zamenice izazvane sintaksičkim distraktorom (pogrešna interpretacija roda ili broja zamenice na poziciji objekta ili subjekta), oko jedne četvrtine odgovora izlazi iz ovih okvira (na primer, dete odabira sliku sa semantičkim distraktorom ili sasvim nepovezanu sa ciljnom situacijom). Razumevanje akuzativnih klitika, kao i u TR grupi, proporcionalno je nešto slabije od razumevanja punih zamenica kao objekta (60 vs. 70%), isto kao što je, unutar grupe, ukupno postignuće na objektnim klitikama slično uspešnosti sa zadacima koji 'ciljaju' nekanonički raspored aktera u reverzibilnoj rečenici (90:92,5% kod TR; 60:62,5% kod RJP). Ipak, podatak koji ovde najviše skreće pažnju je svakako neuspešnost disfazične dece na ajtemima uvedenim kao *baseline* za upoređivanje: broj grešaka koje se javljaju kod reverzibilnih rečenica sa kanoničkim rasporedom sintaksičkih jedinica ne samo da je izrazito visok (45% odgovora), već ovo predstavlja i proporcionalno najlošiji rezultat u grupi.

DISKUSIJA

U ovoj fazi istraživanja još uvek nas zanima opšta metodološka strana rada, posebno onaj njen deo koji se tiče izbora postupaka u pribavljanju informacija relevantnih za smetnje koje odlikuju govor dece sa RJP. Za početak, istraživačko fokusiranje na klitike jedan je od očekivanih izbora s obzirom na prethodnu empirijsku verifikaciju ovog problema u jezičkom deficitu disfazične dece (uključujući i srpski jezik, detaljnije u uvodnom delu). Takođe, jedan broj studija, kroz različite jezike, pokazuju da se uporedo sa teškoćama klitičke produkcije javljaju teškoće razumevanja (na primer, Friedmann & Novogrodsky, 2004; Jakubovitz et al, 1998; Stavrakaki, 2001, Stavrakaki & van der Lely 2010), prema nekima, čak uz eksplicitno očekivanje da će receptivni deficit biti proporcionalno izrazitiji (pogledati, na primer, Stavrakaki & van der Lely, 2010). Jedan od razloga za ovo je pretpostavka da je zadatak razumevanja kakav se tipično koristi u ovakvom ispitivanju kognitivno složeniji nego uobičajen zadatak produkcije (zahteva radnu memoriju, kao i metalingvističke sposobnosti) – pošto je potrebno da dete upamti rečenicu i prema njoj odabere ciljnu sliku uprkos interferenciji od strane većeg broja distraktora, neophodnih da bi se povećala pouzdanost izabrane opcije (kada bi postojao samo jedan distraktor, bio bi verovatniji uticaj ‘sreće’). Stoga, kognitivni zamor produkovan ponavljanjem ovakve situacije u testu kao što je TROG mogao bi biti bitna determinanta uspešnosti i u ovoj studiji (uključujući i ‘upadljivost’ nekih od pogrešnih izbora), naročito u grupi dece sa RJP. U ovakvom kontekstu, analiza malog broja zadataka ekstrahovanih iz testa, u kojima se određeni gramatički kontrast ispituje kroz ne više od četiri probe, ne može nuditi više od tek smernice za kasniju ozbiljniju proveru nalaza. Drugim rečima, zabeležene teškoće disfazične dece sa zameničkim klitikama potrebno je dalje proveriti.

Ipak, čak i u ovakvim okvirima, jedan aspekt nalaza dobijenih pri ispitivanju gramatičkog razumevanja, štaviše sasvim nepovezan sa pitanjem klitika i zamenica, bio je izrazit: ekstremno nisko postignuće disfazične dece u recepciji jednostavne tročlane rečenice sa subjektom na prvom mestu. Ovakav nalaz nije nužno morao biti iznenađujući, pošto smo sličnu sliku videli u rezultatima ranije studije gde je drugačiji test gramatičkog razumevanja bio korišćen u ispitivanju znatno veće grupe ispitanika sa RJP, ali koji smo tada interpretirali pozicijom relevantnog ajtema u testu i kognitivnim faktorima van granica jezika (Krstić, Vidović & Vuković, 2011). Sada, analiza pogrešnih odgovora pre sugerise da bi uzrok problema na ovim zadacima mogla biti, pored reverzibilnosti aktera (subjekt i objekt radnje su u ovakvim zadacima, pod uslovom da se ne uzimaju u obzir infleksioni markeri, međusobno zamenljivi), srazmerno nedovoljan oslonac u redosledu reči u morfosintaktски bogatom jeziku kao što je srpski. Generalno, nalaz disocijacije između boljeg leksičko-semantičkog nego sintaktičkog znanja predstavlja odavno utvrđenu činjenicu kod SLI, što može uzrokovati neke od karakterističnih odgovora ove dece – na primer, tendenciju da se na specifičan način tumače dvosmislene rečenice (pogledati, na primer, van der Lely, 1988). Teškoće sa bazičnim subjekt-glagol-objekt formatom reverzibilne rečenice u srpskom bi mogle predstavljati jednu od takvih posebnosti, pa čak, potencijalno, imati dijagnostičku vrednost, što implicira dalju proveru.

Test/eksperiment produkcije klitičkih zamenica Varlakoste i saradnika predstavlja bitno razrađeniji postupak ispitivanja u odnosu na onaj kojim smo prišli razumevanju. Zadaci elicitacije klitika ovde su u principu metod izbora, pošto je klitička produkcija u spontanom govoru disfazične dece – kao i drugih ‘teških’ gramatičkih formi – generalno, izuzetno skromna. Ovo se smatra značajnim razlogom zbog koga je teško razdvojiti mlađu disfazičnu decu od one koja kasnije progovaraju ali čiji se jezički razvoj ‘stabilizuje’ do polaska u školu (videti, na

primer, Ellis & Thal 2008), kao i povremenih izveštaja koji pokazuju tek neznatne razlike između dece sa SLI, najčešće uzrasta oko 3-4 godine, i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja onda kada je osnov za procenu spontana govorna produkcija (na primer, Thordardottir & Namazi, 2007). Iako su zadaci elicitanje većinom formulisani tako da ne čine preveliko opterećenje za ne-jezičke kognitivne sposobnosti, uglavnom u formatu pitanja 'sta je X uradio Y-u' (slične tehnike su korišćene u većini istraživanja navodenih u uvodnom delu), to nije slučaj i sa ovde odabranom metodom, već ona, naprotiv, podrazumeva srazmerno veće kognitivno opterećenje no što je u ovakvim zadacima uobičajeno - nije neophodno samo aktivno zadržati subjekt i objekt u radnoj memoriji dok se simultano obrađuje značenje rečenice, već istovremeno planirati gramatički složen odgovor (kopula + supklauza). Ovo lako može biti razlog pojave razlika između rezultata dece tipičnog razvoja dobijenih ovim postupkom i onih prikupljenim standardnim zadacima elicitanje (uporediti Ilic & Deen, 2004 i Varlakosta et al., in press).

Na ispitanom uzorku dece sa RJP mi smo zaista i dobili veliki broj teškoća u implementaciji akuzativnih klitika kakve bi, prema literaturi, mogle biti karakteristično očekivane za ovu morfosintatsku formu. Međutim, i dalje je otvoreno pitanje zašto se ovakve pogreške javljaju u zadacima elicitanje, ali ne i u uslovima prirodne jezičke produkcije (videti, na primer, Royle, 2007). Ovi zadaci, kao takvi, mogu biti veoma teški mlađoj deci i proporcija ciljnih odgovora može ostati niska, što dalje uzrokuje teškoće interpretacije podataka (ibid.). Sa kompleksnim zadatkom kao što je naš, ovakve teškoće bi se mogle samo još više uvećati. Ponovo, u našim rezultatima bilo je upadljivo i javljanje grešaka sa drugim morfosintaktskim komponentama produkcije, uporedno sa teškoćama klitičke. Da li ovo implicira da je zadatak, *per se*, zaista isuviše težak za dete sa RJP? Verovatno da, o tome bi mogla govoriti i tendencija da kvalitet odgovora opada tokom eksperimenta, vidljivija u grupi RJP nego TR, ali upravo 'manevri' da se

prevaziđe ova teškoća mogli bi biti izvor vrednih podataka o jezgru govornih smetnji, na samom jezičkom planu. U tom kontekstu, teškoće interpretacije predstavljaju direktan izazov za planiranu dalju obradu.

ZAKLJUČAK

Preliminarna analiza podataka dobijenih uporednim ispitivanjem produkcije i razumevanja klitičkih zamenica u malim grupama predškolaca sa razvojnom disfazijom i tipičnog razvoja u skladu je sa pretpostavkom da se one, zaista, pojavljuju kao fragilne forme u sintaksi dece sa RJP. Pa ipak, ova fragilnost se ispoljava tek kao umetnuta u kontekst znatno širih, opštijih teškoća ove dece u vladanju morfosintaksom maternjeg jezika. Iako metoda ograničenja (vezana za sam uzorak, ali i karakteristike korišćenih postupaka) limitiraju opcije koje bismo mogli imati pri zaključivanju, odgovor na prva dva pitanja koja smo postavili svakako je potvrđan, dok su, za treće, podaci pre sugestivni nego konfirmativni. Nalazi dobijeni u ovoj fazi istraživanja ukazuju na više različitih pravaca ka kojima bi mogao biti upravljen dalji rad, istovremeno otkrivajući metode pristupe koji bi se mogli pokazati kao kvalitetni na tom putu. Najšire postavljeno, na planu produkcije, zadaci elicitanje supklauza - zavisnih rečeničkih struktura pokazuju se kao perspektivan postupak, ne samo u otkrivanju teškoća disfazične dece u formiranju kompleksnih, zavisnosloženih rečenica, već i time što nude bogatsvo materijala unutar koga bi se mogle markirati relevantne teškoće kognitivne/jezičke obrade. Na planu razumevanja, i, čak, van definisanog fokusa aktuelne analize, ističe se problem koji deca sa RJP imaju sa recepcijom jednostavne rečenice sa reverzibilnim agentom, a koji otvara dalja pitanja i prebacuje problem na nivo relacije semantike.

LITERATURA

- Anderson, R. M., Miles, M., & Matheney, P. A. (1963). *Communication evaluation chart from infancy to five years*. Cambridge, MA: Educators Publishing Service.
- Andelković, D., Krstić, N., Savić, M., Tošković, O., Buđevac, N. (2007). Dijagnostička procena razumevanja govora kod dece: Adaptacija TROGa za srpski jezik. *Psihologija*, 40, 111-132.
- Archibald, L., & Gathercole, S. (2006). Short-term memory and working memory in specific language impairment. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 41, 675–695.
- Bedore, L., & Leonard, L. (1998). Specific language impairment and grammatical morphology. A discriminant function analysis. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 41, 1185–1192.
- Bishop, D.V.M. (1989). *Test for Reception of Grammar* (TROG). Manchester: Manchester University.
- Bishop, D. (1994). Grammatical errors in specific language impairment: Competence or performance limitation? 325 *Applied Psycholinguistics*, 15, 507–549.
- Bishop, D. V. M. (1997). *Uncommon understanding: Comprehension in specific language impairment*. Hove: Psychology Press.
- Borota, V. (2003). Problem of predication formed by children with developmental dysphasia. *Beogradska defektološka škola*, 3, 80-95.
- Bortolini, U., M.-C. Caselli, and L. Leonard (1997). Grammatical Deficits in Italian-Speaking Children With Specific Language Impairment. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 40, 809-820.
- Bosch, L. and M. Serra (1997). Grammatical Morphology Deficits of Spanish-Speaking Children With Specific Language Impairment. In: A. Baker, M. Beers, G. Bol, J. de Jong, and G. Leemans, eds., *Child Language Disorders in a Cross-Linguistic Perspective: Proceedings of the Fourth Symposium of the European Group on Child Language Disorders* (pp. 33–45), Amsterdam Series in Child Language Development, University of Amsterdam, Amsterdam, The Netherlands.
- Bortolini, U., Arfe, B., Caselli, C., Degasperis, L., Deevy, P., & Leonard, L. (2006). Clinical markers for specific language impairment in Italian: The contribution of clitics and non-word repetition. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 41, 695-712.
- Bottari, P., P. Cipriani, A.-M. Chilosi, and L. Pfanner (2001). The Italian Determiner System in Normal Acquisition, Specific Language Impairment, and Childhood Aphasia. *Brain and Language*, 77, 283-293.

- Cardinaletti, A. & Starke, M. (1999). The typology of structural deficiency: A case study of the three classes of pronouns. In H. van Riemsdijk (Ed.), *Clitics in the Languages of Europe* (pp. 145-233). Berlin: Mouton.
- de Gruyter, Chiller, L., M. Arabatzi, L. Baranzini, S. Cronel-Ohayon, T. Deonna, S. Dubé, et al. (2001). The Acquisition of French Pronouns in Normal Children and in Children With Specific Language Impairment. *Proceedings of Early Lexicon Acquisition (ELA) [CD-ROM]*, Lyon, France.
- Clahsen, H., & Dalalakis, J. (1999). Tense and agreement in Greek SLI: A case study. *Essex Research Reports in Linguistics*, 24, 1-25.
- Clahsen, H., S. Bartke, and S. Göllner (1997). Formal Features in Impaired Grammars: A Comparison of English and German SLI Children. *Journal of Neurolinguistics* 10, 151-171.
- Ellis, E. M. & Thal, D. J. (2008). Early language delay and risk for language impairment. *Perspectives on Language Learning and Education*, 15, 93-100.
- Friedmann, N., & Novogrodsky, R. (2004). The acquisition of relative clause comprehension in Hebrew: A study of SLI and normal development. *Journal of Child Language*, 31, 661-681.
- Hamann, C. (2003). Phenomena in French Normal and Impaired Language Acquisition and Their Implications for Hypotheses on Language Development. *Probus* 15, 19-122.
- Ilic, T. & Ud Deen, K. (2004). Object raising and cliticization in Serbo-Croatian child language. *Proceedings of GALA 2003, Volume 1, LOT*, 235-243.
- Ivić, I., Novak, J., Atanacković, N., & Asković, M. (2004). *Razvojna mapa – pregled osnovnih prekretnica u mentalnom razvoju dece od rođenja do 6-7godina*. Beograd: Kreativni centar.
- Jakubowicz, C. & Rigaut, C. (2000). L'Acquisition des Clitiques Nominatifs et des Clitiques Objets en Français. *The Canadian Journal of Linguistics*, 45, 119-158.
- Jakubowicz, C. & Nash, L. (2001). Functional Categories and Syntactic Operations in (Ab)normal Language Acquisition. *Brain and Language*, 77, 321-339.
- Jakubowicz, C., Nash, L., Rigaut, C., & Gérard Ch.-L. (1998). Determiners and Clitic Pronouns in French-Speaking Children With SLI. *Language Acquisition*, 7, 113-160.
- Kašić, Z., Borota, V. (2003). Nongrammatical and agrammatisms in active syntactic development. *Srpski jezik, studije srpske i slovenske*, 8, 439-455.
- Kostić, D., Vladislavljević, S., & Popović, M. (1983). Test za ispitivanje razlikovanja fonema. In S. Vladislavljević, D. Kostić, & M. Popović

- (Eds.), *Testovi za ispitivanje govora i jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Krstić, N., Vidović, P., Vuković, M. (2011) Comprehending complex sentences in children with specific developmental language. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10, 633-651.
- van der Lely, H. K. J. (1998). SLI in children: Movement, economy and deficits in the computational-syntactic system. *Language Acquisition*, 7, 161–192.
- Leonard, L. (1998) *Children With Specific Language Impairment*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Ljubescic, M., & Kovacevic, M. (1992). Some insights into specific language impairment in Croatian. *Scandinavian Journal of Logopaedics and Phoniatrics*, 17, 37-43.
- Marton, K. & R. Schwartz (2003). Working Memory Capacity and Language Processes in Children With Specific Language Impairment. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 46, 1138-1153.
- Novaković, N. (2004): Language Transfer in the Acquisition of Serbo-Croatian Object Clitics by French and English Learners of Serbo-Croatia. *University of Cambridge Working Papers in Applied Linguistics*, 10, 197-244.
- Paradis, J., Crago, M., & Genesee, F. (2004). Domain-specific versus domain-general theories of the deficit in SLI: Object pronoun acquisition by French–English bilingual children. *Language Acquisition*, 13, 33-62.
- Restrepo, M. A. (1995). *Identifiers of Spanish-speaking children with language impairment who are learning English as a second language*. PhD thesis. Tucson, AZ, USA: University of Arizona.
- Rice, M. (2003). A Unified Model of Specific and General Language Delay: Grammatical Tense as a Clinical Marker of Unexpected Variation. In Y. Levy and J. Schaeffer (eds.), *Language Competence Across Populations: Towards a Definition of Specific Language Impairment*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Rice, M. L., & Wexler, K. (1996). Toward tense as a clinical marker of specific language impairment in English speaking children. *Journal of Speech and Hearing Research*, 39, 850-863.
- Royle, P. (2007). Variable effects of morphology and frequency on inflection patterns of French preschoolers. *Mental Lexicon Journal*, 2, 103-125.
- Stavrakaki, S. (2001). Comprehension of reversible relative clauses in specifically language impaired and normally developing Greek children. *Brain and Language*, 77, 419-431.
- Stavrakaki, S., van der Lely, H. (2010). Production and comprehension of pronouns by Greek children with specific language impairment *British Journal of Developmental Psychology*, 28, 189–216.

- Tallal, P., Miller, S., Bedi, G., Wang, X., Nagarajan, S., Schreiner, C., ... Merzenich, M. (1996). Language comprehension in language-learning impaired children improved with acoustically modified speech. *Science*, 271, 81–84.
- Thordardottir, E. T. & Namazi, M. (2007). Specific Language Impairment in French speaking children: Beyond grammatical morphology. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 50, 698-715.
- Tomasello, M. (2003). *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Tsimpli, I. M., Stavrakaki, S. (1999). The effects of a morphosyntactic deficit in the determiner system: The case of a Greek SLI child. *Lingua*, 108, 31-86.
- Varlokosta, S., Beletti, A., Costa, J., Friedman, N., Gavarro, A.... Yatsushiro, K. [in press]. A Cross-Linguistic Study of the Acquisition of Clitic and Pronoun Production. *Language Acquisition: A Journal of Developmental Linguistics*.
- Vasić, S. (1991). *Veština govorenja: Vežbe i testovi za decu i odrasle*. Beograd: Pedagoška akademija za obrazovanje učitelja.
- Vladislavljevic, S. (1997). *Patološki nerazvijen govor dece – Uputstva za jezički i govorni razvoj*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vukovic, M., Stojanovic, V. (2011). Characterising developmental language impairment in Serbian-speaking children: a preliminary investigation. *Clinical Linguistics & Phonetics*, 25, 187-197.
- Wexler, K. (1998) Very early parameter setting and the unique checking constraint: A new explanation of the optional infinitive stage. In A. Sorace. et al. (eds.), *Language Acquisition: Knowledge Representation and Processing*. Amsterdam: Elsevier

**PRODUCTION AND COMPREHENSION OF CLITIC PRONOUNS
IN CHILDREN WITH SPECIFIC LANGUAGE IMPAIRMENTS:
A PRELIMINARY REPORT**

Nadežda Krstić, Mile Vuković

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

An object clitic production elicitation task and TROG, adapted for Serbian, were implemented in testing 10 children with specific language impairments (SLI) and 10 typically developing children, from 4.8 to 6.7 yrs. old, with the rationale that this morphosyntactic structure might be especially vulnerable in Serbian, as was shown by previous cross-linguistic research for a number of other languages. Preliminary analysis suggests relative vulnerability of clitics in both respects (production and reception) in SLI, and more extensive difficulties in handling broader aspects of L1 grammar as well. Considering the current stage of our research, the data are discussed primarily in the context of methodological assets and limitations, focusing on further steps of data analysis in an extended sample.

Key words: SLI, typical language development, object clitics production, comprehension